

УДК 159.923

КОМУНІКАТИВНІ ДЕВІАЦІЇ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЯК ВИЯВ ПСИХОЛОГІЧНОГО НАСИЛЬСТВА

Поцулко О.А., к. і. н., доцент,
доцент кафедри філософії, соціально-гуманітарних дисциплін,
іноземних мов, української та латинської мов
Донецький національний медичний університет

У статті розглядаються механізми й типи комунікативних девіацій вимушених переселенців у сучасній Україні, а також наслідки цих порушень спілкування, які найчастіше руйнівні діють на людей і ускладнюють міжособистісну взаємодію. Характеризуються основні комунікативні девіації, такі як агресивне спілкування, аутична поведінка та гіперспілкування.

Ключові слова: психологічне насильство, комунікативні девіації, вимушені переселенці, агресивне спілкування, аутична поведінка, гіперспілкування.

В статье рассматриваются механизмы и типы коммуникативных девиаций вынужденных переселенцев в современной Украине, а также последствия этих нарушений общения, которые чаще всего разрушительно действуют на людей и затрудняют межличностное взаимодействие. Характеризуются основные коммуникативные девиации, такие как агрессивное общение, аутичное поведение и гипербобщительность.

Ключевые слова: психологическое насилие, коммуникативные девиации, вынужденные переселенцы, агрессивное общение, аутичное поведение, гипербобщительность.

Potsulko O.A. COMMUNICATION DEVIATIONS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS AS A MANIFESTATION OF PSYCHOLOGICAL VIOLENCE

The article deals with the mechanisms and types of communicative deviations internally displaced persons in modern Ukraine, as well as the effects of these disorders of communication, which are often devastating effect on people and hinder interpersonal interaction. Characterized by the main communication deviation, such as aggressive communication, autistic behavior and super communication.

Key words: psychological violence, communication deviation, internally displaced persons, aggressive communication, autistic behavior, super communication.

Постановка проблеми. Україна останнім часом переживає досить сильні соціально-політичні потрясіння, що, у свою чергу, призвели до появи в нашому суспільстві такого явища, як вимушене переселення. Кожен переселенець стикається з низкою проблем, які включають усі сфери людського життя: економічні, соціальні, побутові, організаційні та психологічні, що, в кінцевому підсумку, призводить до різних девіацій (найчастіше комунікативних) у поведінці. Ці комунікативні девіації є виявом зростання рівня насильства (передусім психологічного) в сучасному суспільстві.

Ступінь розробленості проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує постійну увагу представників засобів масової інформації до вимушених переселенців, однак наукових досліджень не так уже й багато. Останніми роками на пострадянському просторі проблемою соціально-психологічних особливостей вимушених переселенців займалися Т.В. Дмитрук [1], В.Д. Менделевич [2], Н.С. Палагіна [3], Г.У. Солдатова [4], К.Б. Левченко, В.Г. Панок, І.М. Трубавіна [5] і деякі інші. Однак у цих дослідженнях не розглядалися теми,

що стосуються механізмів і виявів девіацій особистості в комунікативному аспекті, оскільки це, безумовно, тема для самостійного повноцінного наукового дослідження.

Метою статті є вивчення механізмів і типів основних комунікативних девіацій вимушених переселенців в сучасному суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Будь-який соціальний конфлікт, у тому числі військовий, впливає на стан взаємин у суспільстві. Це стосується насамперед вимушених переселенців, які безпосередньо на собі зазнали наслідків конфлікту. Вітчизняний науковець Г.У. Солдатова висловлює думку, що, «на відміну від добровільного переселення в пошуках поліпшення життєвих умов, вимушене переселення – один із видів переміщень людей, коли вони, рятуючись від загрози для життя й інших переслідувань, вимушено кидають місце свого постійного місця проживання та шукають притулку на інших територіях у межах держави своєї громадянської належності або за її межами» [4, с. 7]. Н.С. Палагіна дійшла висновку, що в процесі соціально-психологічної адаптації біженців відбу-

ваються значні зміни особистісного плану, які виражаються в зниженні самооцінки та рівня домагань, деформації ціннісних орієнтацій і соціальних установок. Авторкою встановлено, що більшість вимушених переселенців дезадаптовані, що виявляється в гіпотимному типі реагування, хаотичному характері активності, в тенденції займати оборонну позицію, екстернальності й ескапізму. Емоційний фон у вимушених переселенців знижений, виявляються емоційна напруженість і схильність до безпричинної заклопотаності неважливими проблемами, дратівливості, тривожний стан. Процес адаптації до умов життя на новому місці у вимушених переселенців протікає набагато складніше, ніж у добровільних, зачіпаючи найглибші шари особистості, найбільш важливою з яких є її ідентичність [3, с. 29].

Одним із наслідків конфлікту є зростання рівня насильства в суспільстві. Насильство – це застосування силових методів або психологічного тиску за допомогою погроз, свідомо спрямованих на слабких або тих, хто не може чинити опір. Тобто будь-яке застосування сили щодо беззахисних [5, с. 14]. Ми зупинимось тільки на одному вияві насильства – психологічному насильстві, яке призводить до різноманітних комунікативних девіацій особистості. Психологічне насильство – насильство, пов'язане з дією однієї людини на психіку іншої шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю. Психологічне насильство характеризується такими ознаками: 1) замкненість, зануреність у себе, інтровертність, неухважність; 2) демонстрація повної відсутності страху; 3) невірноважена поведінка; 4) агресивність, схильність до нищення й насильства; 5) уповільнене мовлення, відсутність загальновідомих знань; 6) надто висока зрілість і відповідальність порівняно зі звичайними для цього віку (особливо стосується дітей); 7) занадто низька самооцінка; 8) тривожність; 9) намагання справити враження людини, що живе в злиднях; 10) страх фізичного контакту; 11) депресія, спроби самогубства; 12) уживання алкоголю або наркотиків; 13) психосоматичні хвороби; 14) насильство щодо свійських тварин і слабших істот загалом; 15) почуття провини за отримання фізичних ушкоджень; 16) комп'ютерна залежність тощо.

Виходячи з результатів дослідження «Оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб в Україні та послуг для них», яке проводилося в січні 2015 р. МГО «Соціальні іні-

ціативи з охорони праці та здоров'я», першочерговими потребами цієї категорії осіб є такі: фінансова (потреба в працевлаштуванні) – 69,5%; гуманітарна (їжа та одяг) – 65,7%; житлова – 62,8%; медична – 49,8%; соціальна – 13,5%; психологічна – 11%; юридична – 11%; культурна – 7,3%; політична – 6,2%. Відповіді вимушених переселенців щодо їхніх потреб, які задовольняються на низькому або недостатньому рівнях, розподілилися так: фінансова (працевлаштування) – 45%; житлова – 41,2%; гуманітарна (їжа, одяг) – 34,5%; медична – 28,3%; соціальна (участь у житті громади, толерантне ставлення з боку громадян, рівний доступ до благ і можливостей у соціумі) – 17%; політична (участь у політичному житті держави, прийнятті рішень, законотворчій діяльності) – 14,2%; юридична (захист прав, представництво інтересів у суді, юридичні консультації) – 13,4%; психологічна та культурна – по 9,7% [6]. Ці відсотки вказують на те, що психологічні потреби (відчуття тривоги, покинутості, не потрібності тощо) вимушених переселенців майже не цікавлять, тому спонукають цю категорію громадян на обирання стратегії уникнення проблеми, а не її вирішення, як наслідок, поява та розвиток у них комунікативних девіацій.

Комунікативні девіації – це порушення в процесі спілкування, яке, як відомо, має у своєму складі потреби, мотиви до спілкування й засоби спілкування (мова, жести, рухи, міміка з емоційними реакціями тощо). Ці порушення пов'язані передусім із формуванням певних особливостей характеру й залежать від того, що порушується в людини: потреби, мотиви або засоби спілкування. Комунікативні девіації полягають у недосягненні адресатом комунікативної мети, у відсутності взаєморозуміння та згоди між учасниками комунікації. Причини й механізми комунікативних девіацій різноманітні, можуть лежати у сфері соціокультурних стереотипів, фону знань, психологічних пристрастей (прийняття/неприйняття дій або рис характеру співрозмовника), мовної компетентності комунікантів. Розглянемо основні типи комунікативних девіацій у вимушених переселенців:

1) комунікативні девіації, викликані комунікативною поведінкою адресанта: а) порушення умов комунікації (небажання або неготовність адресанта починати комунікативний акт, очікування від адресанта іншого комунікативного акту); б) створення адресантом недоречних або несвоєчасних комунікативних актів («про це ми поговоримо в іншому місці» – невідповідне місце комунікації, «про це ми поговоримо іншим ра-

зом» – несвоєчасність початку комунікації, «про це ми поговоримо без свідків» – неможливість комунікації в присутності третіх осіб); в) невдала або помилкова адресація (викликана неправильною оцінкою особистості адресата, неправильною його ідентифікацією): розбіжність світогляду адресанта й адресата, неадекватна оцінка фізичного стану адресата, неадекватна оцінка обізнаності адресата, його ерудиції; г) нездатність адресанта вибудувати логічний і послідовний комунікативний акт;

2) комунікативні девіації, викликані комунікативною поведінкою адресата: а) ухилення адресата від комунікації («я б уважав за краще про це не говорити»), усвідомлення адресатом своєї неготовності до спілкування; б) підміна адресатом особистої позиції адресата власними або приписування адресанту неіснуючих позицій («Звідки ви це взяли? Я ж казав зовсім про інше»); в) відмінності в ідіолексиконі адресата й адресанта, зумовлені різними факторами: освітою, віком, статтю тощо; г) відмінності у світосприйнятті жінок і чоловіків;

3) комунікативні девіації, викликані процесом комунікації (контактом): а) невмотивована зміна комунікативних стратегій учасниками комунікації (несподіваний перехід від серйозного до жартівливого тону спілкування); б) недотримання правил (постулатів) кооперативного спілкування або правил етикетності спілкування (максима такту); в) створення атмосфери спілкування, яка ускладнює процес комунікації (ворожа атмосфера), вибір тональності спілкування відповідно до соціальних ролей учасників комунікації (рівноправне/нерівноправне спілкування, владне, панібратське, фамільярне, запобігливе, попереджувальне, дружнє тощо); г) порушення законів референції, тобто співвідношення мовного коду з референтом (ситуацією): занадто висока ступінь узагальнення в прямих мовних актах, нездатність одного з учасників комунікації розпізнати іронію в непрямих мовних актах; д) деформація інформації в каналах комунікації (вплив комунікативного шуму, «перекручування» інформації учасниками комунікації).

Найбільш відомими комунікативними девіаціями вимушених переселенців є такі, як агресивне спілкування, аутична поведінка, гіперспілкування. Уважається, що людина за допомогою різноманітних комунікативних засобів у рамках девіацій прагне «тікати від реальності». В одних випадках утеча призводить до аутичної поведінки, в інших – до гіперспілкування. Сутністю втечі від реальних, передусім психологічних, проблем і становлення відхилень у пове-

дінці стає усвідомлене або неусвідомлене прагнення ухилитися від конструктивного аналізу й переживання основоположних екзистенційних цінностей, базових проблем існування індивіда з метою уникнути тривоги, страху та невизначеності. Комунікативні девіації дають людині змогу не вирішувати екзистенційні проблеми, а існувати поза ними. Вибір одного з аномальних способів взаємин із навколишнім світом мовби автоматично знімає необхідність прикладати які-небудь зусилля щодо усунення екзистенційної тривоги. Людина повністю відповідальна не тільки за свої дії, а й за свою нездатність діяти, тобто можна стверджувати, що вибір того чи іншого девіантного стилю комунікативної поведінки опосередкований бажаннями, прагненнями й потребами індивіда, усвідомлюваними або несвідомими. Рівною мірою й аутизація у вигляді відлюдькуватості, і гіперспілкування є способами подолання екзистенційної тривоги [2, с. 25].

Агресивне спілкування – один із мимовільних способів, яким організм людини «намагається» знизити високе внутрішнє напруження. Вияв злості чи агресії може зберігатися досить тривалий час і заважати як самому потерпілому, так й оточуючим. Основними ознаками агресивного спілкування є такі: 1) роздратування, невдоволення, гнів (із будь-якого, навіть незначного приводу); 2) завдання оточуючим ударів руками чи будь-якими предметами; 3) словесна образа, лайка; 4) м'язове напруження; 5) підвищення кров'яного тиску; 6) почервоніння шкіри; 7) напруженість м'язів обличчя; 8) пильно-зухвальний погляд агресора [1, с. 21]. Якщо не надати допомоги розлюченій людині, це призведе до небезпечних наслідків: через зниження контролю за своїми діями людина буде робити необдумані вчинки, може заподіяти каліцтво як собі (аутоагресія), так й іншим.

Однією з важливих ознак аутичної поведінки є незалученість людини в процес повсякденного життя у зв'язку зі зниклим сенсом її існування. Поведінка характеризується небажанням пристосовуватися до дійсності й вимог повсякденного життя з відходом у світ фантазій, мрій, відмовою від спілкування та вибором самотності, яка розуміється не тільки як самоізоляція, обмеження контактів і внутрішня спрямованість інтересів, а і як емоційне підкріплення відходу від дійсності (тих проблем і стану, в якому опинився вимушений переселенець). Саме на підставі емоційної самооцінки можливий поділ самотності на гармонійну (власну самотність) і дисгармонійну (аутизм). Людина стає самотньою

тоді, коли усвідомлює неповноцінність своїх взаємин із людьми, особисто значущих для неї, коли вона відчуває гострий дефіцит задоволення потреби в спілкуванні. Самотність – це важкий психічний стан, зазвичай супроводжується поганим настроєм і тяжкими емоційними переживаннями. Поняття самотності пов'язано з переживанням ситуацій, які суб'єктивно сприймаються як небажані, неприйнятні для людини, як дефіцит спілкування й позитивних інтимних взаємин із оточуючими людьми. Самотність не завжди супроводжує соціальна ізоляція індивіда. Можна постійно перебувати серед людей, контактувати з ними, разом із тим відчувати свою психологічну ізоляцію від них, тобто самотність. Справжні суб'єктивні стани самотності зазвичай супроводжують симптоми психічних розладів, які мають форму афектів із явно негативним емоційним забарвленням, причому в різних людей афективні реакції на самотність різні. Самотність супроводжується деякими типовими симптомами. Зазвичай самотні люди відчувають себе психологічно ізольованими від інших людей, не здатні до нормального міжособистісного спілкування, до встановлення з оточуючими інтимних міжособистісних відносин типу дружби та кохання. Самотня особистість – це депресивна або пригнічена особистість, яка має, крім іншого, дефіцит умінь і навичок спілкування. Самотній людині більше, ніж іншим людям, властиво так зване параноїдальне відчуття, яке включає підвищену підозрілість, імпульсивність, надмірну дратівливість, страх, занепокоєння, відчуття розбитості та фрустрованості. Крім цього, самотність зумовлює специфічні міжособистісні проблеми. Людина легко дратується в присутності інших людей, дуже агресивна, схильна до зайвої, не завжди виправданої критики оточуючих, нерідко чинить психологічний тиск на інших людей. Самотні мало довіряють людям, приховують свою думку, нерідко лицемірні, недостатньо керовані у своїх вчинках. Отже, можна зробити висновок, що виникнення й розвиток самотності полягає передусім у небажанні людини прийняти реальність такою, яка вона є, і, відповідно, небажанні приймати й розуміти оточуючих людей з урахуванням їхніх недоліків і переваг. Самотність – це один зі шляхів, який допомагає людині піти з реального світу, однак має досить серйозні наслідки у вигляді різного роду виявів девіантної поведінки.

Протилежний тип поведінки – це гіперспілкування [2, с. 26], яке буквально «захлюстує» людину. Його представники – люди товариські до неприємного: з підвищеною

потребою в спілкуванні, бажанням розмовляти і взаємодіяти з багатьма партнерами по комунікації і протягом максимально можливого часу. Девіаціями в такої особистості стає невміння навіть короткий час перебувати на самоті, поза суспільством. Гіперспілкування пов'язано з балакучістю, багатомовністю, а іноді й хронічною манією – станом тривалого підвищення настрою, що поєднується з невмінням структурувати час, із безпечністю, безвідповідальністю, необов'язковістю. Девіантна поведінка зачіпає оточуючих, оскільки конфлікти в такої особистості відбуваються через її невміння та небажання слухати співрозмовника; спілкування зводиться до монологу. Така особистість постійно прагне бути в центрі спілкування, для неї це найголовніше. Людині-гіперспілкуванню інша людина потрібна тільки як предмет для власного самовираження.

Проблеми спілкування (комунікативні девіації) у вимушених переселенців виникли як у результаті подій, що стали причинами переміщення, так і внаслідок культурного шоку та адаптації в новому середовищі. У результаті пережитих подій руйнується сама підстава ідентичності: відбувається трансформація тієї картини світу, яка вибудовується із самого народження та включає в себе найширший діапазон образів, уявлень, думок, переконань, відносин. Якщо переселенець своєчасно не звертається за спеціалізованою допомогою, то це лише спричиняє заглиблення посттравматичного стресового розладу, особливістю якого є тенденція до заглиблення – проблема не тільки не зникає, а з часом стає більш вираженою й раптово виявляється на тлі загального благополуччя. Такі особи потребують турботи, розради, практичної допомоги та соціальної підтримки для того, щоб упоратися з емоційним болем і соціальними проблемами. На жаль, сьогодні надання психологічної допомоги вимушеним переселенцям у країні організовано недостатньо: існує дефіцит фахівців – соціальних працівників і психологів; не організовані психологічні служби допомоги переселенцям; немає в наявності програм для профілактики дезадаптації самих переселенців і запобігання зростанню соціальної напруженості в зонах їх розселення. Однак переселенці дуже охоче приймають будь-яку допомогу від психологів-волонтерів, які самі приходять до них у місця їх тимчасового розміщення, а також від людини, яка знаходиться поруч. Хочеться надати десять основних правил спілкування з вимушеними переселенцями:

1) знайти для розмови тихе місце, де ніщо не буде відволікати;

2) поважати конфіденційність і по можливості не розголошувати повідомлені особисті відомості про людину;

3) бути поруч із людиною, але дотримуватися необхідної дистанції з урахуванням її віку, статі й культури;

4) показувати своїм виглядом, що уважно слухаєте співрозмовника, наприклад, киваючи головою або вимовляючи короткі ствердні репліки;

5) бути терплячим і спокійним;

6) надавати фактичну інформацію, якщо вона існує. Чесно казати, про що знаєте, а чого не знаєте: «Я не знаю, але спробую для Вас дізнатися»;

7) надавати інформацію так, щоб її легко було зрозуміти (простими словами);

8) висловлювати співчуття, коли люди говорять про свої почуття, перенесену втрату або важливі події (втрату будинку, смерть близької людини тощо): «Яке нещастя! Я розумію, як Вам важко»;

9) відзначити виявлені людиною зусилля, спрямовані на самостійний вихід із важкої ситуації;

10) дати людині можливість помовчати в разі необхідності [5, с. 54–55].

Нами проведено пілотажне дослідження, в рамках якого застосована комплексна програма психологічної реабілітації вимушених переселенців – студентів Донецького національного медичного університету (місто Лиман). Програма включала три етапи (діагностичний, корекційний і контрольний). Проведений аналіз результатів пілотажного дослідження дає можливість зробити такі висновки: 1) усі студенти – вимушені переселенці мають високий і підвищений рівень комунікативних девіацій, що негативно позначається на успішності їх адаптації до нових умов життя; всі вони потребують обов'язкової психологічної допомоги; 2) психологічна допомога, що містить як індивідуальну, так і групову форми роботи, – найбільш ефективна форма корекції з вимушеними переселенцями, бо дає змогу достатньо глибоко відпрацювати психологічні травми кожного, сприяє налагодженню групових взаємозв'язків, відчуттю взаємодопоміжки, що позитивно позначається на подальшій соціальній адаптації особистості; 3) опора на особистісні ресурси, зокрема такі як конструктивні копінг-стратегії, життєстійкість, адаптивність, самоактуалізація, адекватна самооцінка, активність,

оптимізм тощо, дає змогу якомога швидше та ефективніше здолати психологічну кризу (передусім комунікативні девіації).

Висновки. Розглянувши запропоновану проблему, вивчивши психологічну та соціологічну літературу, ми можемо підсумувати таке.

По-перше, вимушені переселенці, потрапляючи в нові умови й розпочинаючи нове життя, формують зовсім інше ставлення й до себе, свого внутрішнього «Я», і до навколишнього світу. Їхня поведінка характеризується підвищеною збудливістю, агресивною реакцією на подразники, вони відчують труднощі в спілкуванні, відомі як комунікативні девіації.

По-друге, найбільш поширеними комунікативними девіаціями вимушених переселенців є агресивне спілкування, аутична поведінка та гіперспілкування.

По-третє, вивчення механізмів і типів комунікативних девіацій дає можливість здійснювати відбір найбільш адекватних засобів і методів впливу на комунікативні девіації вимушених переселенців (ізоляцію, лікування, корекцію й розвиток, психотерапію та/або їх комбінації) з метою надання кваліфікованої психологічної допомоги вищезазначеній категорії населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дмитрук Т.В. Психологічний захист населення у випадку виникнення надзвичайних ситуацій : [методичний посібник] / Т.В. Дмитрук. – Хмельницький, 2015. – 80 с.
2. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения : [учебное пособие] / В.Д. Менделевич. – М. : МЕДпресс, 2001. – 432 с.
3. Палагина Н.С. Особенности социально-психологической адаптации вынужденных мигрантов в преодолении жизненного кризиса : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / Н.С. Палагина. – Таганрог, 2007. – 175 с.
4. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / под ред. Г.У. Солдатовой. – М. : Смысл, 2002. – 479 с.
5. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : [навчально-методичний посібник] / за ред. К.Б. Левченка, В.Г. Панка, І.М. Трубавіної. – К. : Агентство «Україна», 2015. – 176 с.
6. Оцінка потреб внутрішньо переміщених осіб в Україні та послуг для них [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lhsi.org.ua/images/2015/Doslidzhennya_VPO_LHSI2015.pdf.